

Η ιδέα της αντίστασης στη νεότερη πολιτική σκέψη

Πασχάλης Κιπρομηνίδης

*Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών,
Διευθυντής ΚΝΕ/ΕΙΕ*

 α σας μεταφέρω από τον Ανατολικό, Βυζαντινό Μεσαιωνικό κόσμο στον Δυτικό για να σκιαγραφήσω τα θεμέλια στην ευρωπαϊκή σκέψη και γραμματεία και στην ευρωπαϊκή πολιτική συζήτηση της ιδέας της αντίστασης στην εξουσία. Έχω την πεποίθηση ότι η εντύπωση που επικρατεί σε ένα κοινό λόγιο και προβληματισμένο, όπως το αποψινό, είναι ότι η ιδέα της αντίστασης, της αμφισβήτησης της εξουσίας και της εξέγερσης απέναντι στις αυθαιρεσίες των κρατούντων είναι ένα μοντέρνο αίτημα, ότι συνδέεται με τη νεωτερικότητα, ότι αποτελεί μια κατάκτησή της, προϊόν του εκδημοκρατισμού της πολιτικής κοινωνίας κατά τους νέους χρόνους. Εν ολίγοις, ότι είναι ένα δικαίωμα όπως τα άλλα που περιλαμβάνουν οι μεγάλες διακηρύξεις των δικαιωμάτων, που δεν περιορίζονται μόνο στη διακήρυξη του 1789 της Γαλλικής Επανάστασης αλλά εκτείνονται και σε παλαιότερες διακηρύξεις, με πρώτη εκείνη των δικαιωμάτων του 1689, 100 χρόνια ακριβώς πριν τη Γαλλική επανάσταση, διακήρυξη στην οποία προέβη το Αγγλικό Κοινοβούλιο για να περιστείλει τις εξουσίες του νέου μονάρχη που ανήλθε στον Αγγλικό θρόνο μετά την «Ένδοξη Επανάσταση» του 1688, καθώς επίσης στη διακήρυξη των δικαιωμάτων που προσαρτήθηκε στο Αμερικανικό Σύνταγμα το 1787 για να περιστείλει

τις αρμοδιότητες της κεντρικής Κυβέρνησης απέναντι στις Πολιτείες, να θεμελιώσει και να κατοχυρώσει τα ατομικά δικαιώματα στην Αμερικανική Συμπολιτεία.

Αυτές οι διακηρύξεις είναι όντως η άμεση προϊστορία της μεγάλης διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη της Γαλλικής Επανάστασης. Πολλές φορές τείνουμε, ακριβώς επειδή οι διακηρύξεις αυτές συνδέονται με τις μεγάλες επαναστάσεις των νέων χρόνων, να συνδέουμε την ίδια την επεξεργασία της ιδέας της αντίστασης στην εξουσία με αυτού του είδους τις κατακτήσεις.

Στην πραγματικότητα η ιστορική εμπειρία υπήρξε κάπως διαφορετική. Στην οπτική της ιστορίας, η διαδρομή του δικαιώματος της αντίστασης, της ιδέας της αντίστασης στην εξουσία και του δικαιώματος της εξέγερσης κατά των αυθαιρεσιών της εξουσίας εμφανίζεται αρκετά διαφοροποιημένη από εκείνη για την οποία μας προδιαθέτουν οι εντυπώσεις μιας νοοτροπίας παγιδευμένης στα τέκνα της νεωτερικότητας. Παρόλο που τώρα είναι αρκετά του συρμού να ομιλούμε για τη μετανεωτερικότητα, ουσιαστικά βρισκόμαστε ακόμα στην κανονιστική, τουλάχιστον, αντίληψη που διαμορφώθηκε για τη νεωτερικότητα, γιατί πολλές από τις αξιώσεις της δεν έχουν πραγματοποιηθεί σε μεγάλο μέρος του πλανήτη. Αυτή λοιπόν τη διαφορετική ιστορία θα ήθελα να σας αφηγηθώ απόψε πολύ συνοπτικά, παρουσιάζοντας ένα περίγραμμα για συζήτηση, για να μου δοθεί η ευκαιρία να διευκρινίσω στη συζήτηση ό,τι αφήσω εκκρεμές κατά τη σχηματική αυτή παρουσίαση.

Θα μου επιτρέψετε να αρχίσω με μια υπόμνηση, την οποία κάνω συχνά στους φοιτητές μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όταν διδάσκω την ιστορία της πολιτικής σκέψης. Η υπόμνηση έχει να κάνει με τη σημασία του Μεσαίωνα, της Μεσαιωνικής χιλιετίας για τη διάπλαση του Ευρωπαϊκού κόσμου. Είναι μια υπόμνηση που αποβλέπει στη χειραφέτησή μας από την παγίδα της νεωτερικότητας. Η νεωτερικότητα είναι μια μικρή υπόφυση, κατά κάποιο τρόπο, της Μεσαιωνικής χιλιετίας. Για τη νεωτερικότητα θα μπορούν να μιλήσουν, μάλλον, οι ιστορικοί του μέλλοντος. Εμείς τώρα αρχίζουμε να καταλαβαίνουμε τον Μεσαιωνικό κόσμο και τον τρόπο με τον οποίο καθόρισε τη διάπλαση της νεότερης Ευρώπης· δεδομένης της σημασίας της νεότερης Ευρώπης για τη δια-

μόρφωση του πολιτισμού του πλανήτη, καταλαβαίνετε τη σημασία αυτής της εποχής. Μέσα στα χίλια και περισσότερα χρόνια του Μεσαίωνα, κι όχι στα τριακόσια χρόνια της νεωτερικότητας, διαμορφώνονται τα πολιτισμικά και πνευματικά κυρίως χαρακτηριστικά τα οποία καθόρισαν τη φυσιογνωμία της Ευρώπης. Ένα από αυτά είναι και η ιδέα της αντίστασης, την οποία και θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω απόψε.

Την περασμένη εβδομάδα οι κύριοι Πιτσάκης και Χρυσός μίλησαν για την ιδέα της αντίστασης στην εξουσία κυρίως σε σχέση με ζητήματα θρησκευτικής πίστης, όπως εμφανίστηκε στον ανατολικό Μεσαίωνα, το Βυζάντιο. Απόψε θα στραφούμε προς τη Δύση. Ο δυτικός Μεσαίωνας, η δυτική πολιτική σκέψη και η ιδέα της αντίστασης αποτελούν ένα μεγάλο κεφάλαιο της ιστορίας των πολιτικών ιδεών. Η δυτική πολιτική σκέψη, όπως και η πολιτική σκέψη του Βυζαντίου, απορρέει από ελληνορωμαϊκές πηγές, κυρίως από το ρωμαϊκό δίκαιο, το οποίο είναι κατ'εξοχήν βυζαντινό κατασκεύασμα· δεν είναι κατασκευή της αρχαίας Ρώμης αλλά αποτέλεσμα των κωδικοποιήσεων της παλαιάς παράδοσης του ρωμαϊκού δικαίου από τον Ιουστινιανό και από άλλους μεταγενέστερους Βυζαντινούς αυτοκράτορες.

Ο συγκεκριμένος πολιτικός προβληματισμός, ο οποίος συνδέθηκε με την ιδέα του δικαίου, σφυρηλατήθηκε κυρίως μέσα στη διαμάχη της Εκκλησίας και της Μεσαιωνικής Αυτοκρατορίας, διαμάχη η οποία έλειψε από την Ανατολή επειδή η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία επέζησε εκεί ως πολιτειακό πλαίσιο της νομιμότητας μέχρι το 1453. Αντίθετα, στη Δύση η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία εξέλειψε όχι ακριβώς με την άλωση της Ρώμης από τους Γότθους το 410, αλλά προς το τέλος του ίδιου εκείνου αιώνα, του 5ου αιώνα μ.Χ.

Όταν αργότερα εμφανίστηκαν άλλες πολιτειακές μορφές στη Δυτική Ευρώπη, τόσο στην Κεντρική Ευρώπη με τα φραγκικά βασίλεια και τη Γερμανική Αυτοκρατορία όσο και στην Ιταλία με τις πόλεις-κράτη της Βόρειας Ιταλίας, ανέκυψαν αναπόφευκτα ζητήματα νομιμότητας και πολιτικής προτεραιότητας μεταξύ της αυτοκρατορίας, των νέων μορφών δηλαδή πολιτειακής οργάνωσης, και της Δυτικής Εκκλησίας, η οποία στο μεταξύ για να αναπληρώσει το κενό που δημιουργήθηκε με την εξαφάνιση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας της Δύσης

είχε ουσιαστικά μετεξελιχθεί σε κράτος, σε πολιτεία. Η σύγκρουση ακριβώς που αναπόφευκτα προκλήθηκε μεταξύ της κοσμικής και της εκκλησιαστικής εξουσίας στη Δύση, αποτέλεσε την κοπίδα της εμφάνισης της ιδέας της αντίστασης. Εδώ βρίσκεται η αφητηρία της διπλής διαδρομής της έννοιας της αντίστασης στην εξουσία, που κατέληξε στη διατύπωση του δικαιώματος της αντίστασης.

Αναφέρομαι σε μια διπλή διαδρομή, η οποία είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα λόγω των ειρωνειών που συνοδεύουν αυτή την πορεία του πολιτικού και συγχρόνως θεολογικού προβληματισμού, που καταλήγει στη διατύπωση μιας μαχητικής έννοιας αντίστασης κατά της εξουσίας. Αρχικά πρόκειται για την αντίσταση της Εκκλησίας προς το κοσμικό Κράτος. Αργότερα όμως έχουμε και την αναζήτηση τρόπων αντίστασης προς τις αξιώσεις της επιβολής της Εκκλησίας επί των κρατών. Έτσι δημιουργούνται οι δύο πορείες που διασταυρώνονται μερικές φορές και οι οποίες εμπεριέχουν και τις ειρωνείες τους, τις οποίες θα επισημάνω αργότερα.

Ας δούμε πρώτα την ανάπτυξη, την εκδίπλωση μέσα στον χρόνο, της προσπάθειας να θεμελιωθεί, κυρίως θεολογικά, η ιδέα της αντίστασης της εκκλησίας προς την κοσμική εξουσία. Η αφητηρία βρίσκεται βέβαια στα ιερά κείμενα της Καινής Διαθήκης. Παρά το ότι έχουμε απόψε μεταξύ μας τον καθηγητή κ. Σ. Αγουρίδη θα μου επιτρέψει, ελπίζω, να κάνω εδώ, παρουσία του, μια θεολογικού περιεχομένου παρένθεση.

Όπως ξέρετε, οι χριστιανικές αντιλήψεις για το ζήτημα της εξουσίας βασίζονται σε ορισμένα χωρία της Καινής Διαθήκης, κυρίως στην επιστολή του Αποστόλου Παύλου προς Ρωμαίους και σε ορισμένες φράσεις των Ευαγγελίων. Έχουμε λοιπόν από την επιστολή αυτή την παραίνεση «πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω», ο κάθε άνθρωπος πρέπει να υποτάσσεται στις καθιερωμένες εξουσίες.

Παρά την αποδοχή των καθιερωμένων εξουσιών όμως, πράγμα που εξηγεί γιατί η Εκκλησία στις ιερές ακολουθίες μνημονεύει τους άρχοντες του κόσμου τούτου, ενώ γνωρίζει πολύ καλά ότι είναι ασεβείς και αμαρτωλοί, συγχρόνως παρά την αναγνώριση των καθιερωμένων εξουσιών υπάρχει και η παραίνεση

ότι θα πρέπει να αποδίδουμε «τά τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι καί τά τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ», μια παραίνεση η οποία εμπεριέχει τη διάκριση μεταξύ δύο μορφών εξουσίας.

Υπάρχει η πνευματική εξουσία που αναφέρεται στον Θεό και τους εκπροσώπους του επί της γης, την Εκκλησία, αλλά και οι κοσμικές εξουσίες, ό,τι συνδέεται με τον Καίσαρα. Η διάκριση των δύο εξουσιών φαίνεται σαφώς ήδη στον Άγιο Αυγουστίνο, τον θεμελιωτή της μεσαιωνικής πολιτικής σκέψης, φαίνεται επίσης στα κείμενα των Πατέρων της Ανατολικής Εκκλησίας που γράφουν στα ελληνικά. Στη χριστιανική σκέψη υπάρχει μια διάχυτη αίσθηση ότι σε θέματα πίστης, τα αναφερόμενα δηλαδή στον Θεό, εμπεριέχεται η υποχρέωση –όχι το δικαίωμα– της αντίστασης στο κοσμικό κράτος, αν το κοσμικό κράτος σε ζητήματα πίστης και μόνο δοκιμάσει να νοθεύσει την εξ αποκαλύψεως αλήθεια. Ως εκ τούτου ο χριστιανός αντιστέκεται σε ζητήματα θρησκευτικά στο αιρετικό κράτος σε όλες τις περιπτώσεις που οι φορείς της κρατικής εξουσίας δοκιμάσουν να νοθεύσουν την πίστη όπως αυτή διδάσκεται και αποσαφηνίζεται επίσημα από την Εκκλησία.

Οι καταβολές είναι παλιές. Η αναλυτική όμως επεξεργασία και η αναγωγή αυτών των ζητημάτων σε πολιτική θεωρία έρχεται στο τέλος του Μεσαίωνα και οφείλεται κυρίως στον μεγαλύτερο θεολόγο και φιλόσοφο της Καθολικής Εκκλησίας, τον Θωμά τον Ακινάτη, δομινικανό μοναχό ο οποίος έζησε τον 13ο αιώνα. Ο Ακινάτης, με ένα έργο όντως εντυπωσιακό στην ευρύτητα και την περιεκτικότητά του, προσπάθησε να κωδικοποιήσει πραγματικά όλη τη γνώση μέσα σε ένα χριστιανικό περίγραμμα. Είναι φορέας της παλαιάς ρωμαϊκής αντίληψης περί δικαίου που ανάγεται στον Κικέρωνα, αντίληψης η οποία θεωρεί ότι ο νόμος είναι αποκάλυψη του ορθού λόγου. Δεν αποτελεί δηλαδή ο νόμος δήλωση της αυθαίρετης βούλησης του οποιουδήποτε μονάρχη ή ηγεμόνα. Η εξουσία οφείλει να ασκείται εντός ενός νομικού πλαισίου που πηγάζει από τις επιταγές του ορθού λόγου. Ως εκ τούτου οποιαδήποτε παρεκτροπή του ηγεμόνα από αυτό το πλαίσιο του ορθού λόγου με την εκδήλωση προσωπικών βουλησιαρχικών του προθέσεων σε σχέση με την άσκηση της εξουσίας αποτελεί μορφή τυραννίας και αυτό δικαιολογεί αντίσταση.

Ουσιαστικά σ' αυτόν τον Άγιο της Καθολικής Εκκλησίας, που είναι ο μεγάλος αριστοτελικός πατέρας του Μεσαίωνα, έχουμε την πρώτη διατύπωση της ιδέας του συνταγματισμού, του περιορισμού δηλαδή της εξουσίας από κάποιους θεμελιώδεις νόμους. Αυτή είναι μία από τις ειρωνείες που σας ανέφερα, γιατί τείνουμε, παγιδευμένοι στη νοοτροπία της νεωτερικότητας, να συνδέουμε όλες αυτές τις ιδέες με εμπειρίες των νεότερων χρόνων, ενώ οι καταβολές είναι τόσο παλιές: βρίσκονται στην εμπειρία του μεσαιωνικού κόσμου, στη χριστιανική παράδοση, στην αριστοτελική φιλοσοφία, στην παράδοση του ρωμαϊκού δικαίου. Έτσι έχουμε την ιδέα της περιστολής, του περιορισμού της εκτελεστικής εξουσίας από την ύπαρξη κάποιου συστήματος θεμελιωδών νόμων. Γιατί όμως έγινε άγιος της Καθολικής Εκκλησίας ο Θωμάς ο Ακινάτης; Γιατί θέτει και το ερώτημα ως προς το ποιος είναι ο αυθεντικός διερμηνευτής των νόμων; Και απαντά απερίφραστα ότι αυθεντικός διερμηνευτής είναι βέβαια η διδασκαλία της Εκκλησίας.

Όλο το οικοδόμημα της επιχειρηματολογίας του Ακινάτη χτίζεται ακριβώς πάνω στο αίτημα να βρεθεί ένας τρόπος να συνυπάρξουν η Εκκλησία και η Αυτοκρατορία σε ένα ενιαίο σύστημα για να διαφυλαχθεί η ενότητα της χριστιανικής κοινοπολιτείας. Αναφερόμαστε ακριβώς στη στιγμή που αυτή η ενότητα βρίσκεται στο έσχατο όριο της και βλέπουμε στη φιλοσοφία του Ακινάτη την τελευταία μεγάλη προσπάθεια να μεταγραφεί θεωρητικά το αίτημα της διατήρησής της.

Έτσι όμως έχουμε την κληροδοσία στην παράδοση της ευρωπαϊκής σκέψης της ιδέας του νόμου, που περιορίζει την εξουσία, και της έννοιας της αντίστασης, που συνδέεται με οποιαδήποτε παραβίαση του νόμου από την τυραννική εξουσία. Αυτή την κληροδοσία αναδέχονται όλοι όσοι αργότερα –στον 15ο, 16ο και 17ο αιώνα– θα μιλήσουν πια συστηματικά και με κοσμικούς όρους για την αντίσταση κατά της τυραννίας και της αυθαιρεσίας της εξουσίας. Ελπίζω να έχω την υπομονή σας ώστε να σας διαβάσω στη συνέχεια ορισμένα χαρακτηριστικά αποσπάσματα, στα οποία κωδικοποιείται η διατύπωση αυτής της ιδέας στη μεταγενέστερη πολιτική σκέψη.

Θέλω όμως τώρα να στραφώ προς την αντίστροφη πορεία, τη θεμελίωση του δικαιώματος της αντίστασης προς τη μοναρχία της Εκκλησίας. Πρόκειται για μια

ιδέα η οποία αναδύεται ακριβώς ως απάντηση στις αξιώσεις που εκφράζει ο Θωμάς ο Ακινάτης και στις πρακτικές οι οποίες συνδέονται με το Παπικό Κράτος, την παπική μοναρχία στον 14ο ιδίως αιώνα. Εδώ αρχίζει μια άλλη διαλεκτική, μια διαλεκτική η οποία βασίζεται στην παλαιά ευαγγελική διάκριση μεταξύ των αρμοδιοτήτων του Καίσαρος και της σφαίρας του έργου του Θεού. Οι κοσμικοί στοχαστές, οι οποίοι θα προσπαθήσουν να προβάλουν τρόπους θεωρητικής αντίστασης για την περιστολή των επεμβάσεων της Εκκλησίας στην πολιτική ζωή, θα επιμένουν σε αυτή τη διάκριση γιατί βέβαια δεν θέλουν να χαρακτηριστούν ως εκφραστές ανορθόδοξων θρησκευτικών ιδεών. Δεν παύουν, ανεξάρτητα από το τι γίνεται στο βάθος της συνειδησής τους, να επαναλαμβάνουν τη θρησκευτική τους πίστη, την προσήλωσή τους στη διδασκαλία της Εκκλησίας. Όμως επιμένουν ότι η Εκκλησία έχει μόνο αρμοδιότητες που αναφέρονται στα του Θεού, όχι στα του Καίσαρος και ότι πρέπει να επέλθει διάκριση μεταξύ των δύο. Τα ζητήματα του Καίσαρος είναι αρμοδιότητα των κρατικών οντοτήτων, των κοσμικών κρατών, της μοναρχίας η οποία πρέπει να ασκηθεί από τους άρχοντες του κόσμου ή της κοινότητας μέσα στην οποία θα ζήσουν συσπειρωμένοι οι άνθρωποι. Έτσι έχουμε μια θαυμάσια διαλεκτική της πολιτικής σκέψης, η οποία αρχίζει με τον μεγάλο Ιταλό ποιητή, τον Δάντη, που είναι γνωστός μεν στους πολλούς για το έργο του *Θεία Κωμωδία* αλλά σε μας τους ιστορικούς της πολιτικής σκέψης ομιλεί κυρίως με ένα άλλο έργο το οποίο έγραψε, το *Περί μοναρχίας*, στο οποίο κατακεραυνώνει πραγματικά την κοσμική δράση της Εκκλησίας. Έτσι εγκαινιάζει έναν προβληματισμό τον οποίο συνεχίζει αργότερα ένας άλλος καταπληκτικός πολιτικός στοχαστής, ίσως ο σημαντικότερος πολιτικός στοχαστής των μέσων χρόνων και οπωσδήποτε ένας από τους σημαντικότερους της Ευρώπης, ο Μασίλιος από την Πάδοβα. Τελικά τον κύκλο ολοκληρώνει ο William από το Όκαμ, ένας Βρετανός στοχαστής, ο οποίος συνδέεται και με την επεξεργασία των πρώτων γνωσιολογικών θεωριών του εμπειρισμού.

Όλοι αυτοί οι στοχαστές επιμένουν στη διάκριση μεταξύ κοσμικής και πνευματικής εξουσίας. Επιμένουν στην περιστολή της Εκκλησίας και τον περιορισμό της ως προς τη δράση της στον κόσμο στα ζητήματα που αφορούν τη θρησκεία και τη σωτηρία των πιστών. Όμως επειδή η θρησκεία εκφράζει

τους βαθύτερους φόβους και τις ανησυχίες των ανθρώπων και η Εκκλησία με τη διδασκαλία της ανταποκρίνεται σε αυτές τις ψυχολογικές ανάγκες, μεταβάλλεται σε επίκεντρο της κοινωνικής και πνευματικής τους ζωής· δεν είναι άρα εύκολο για μια πολιτική επιχειρηματολογία που φιλοδοξεί να είναι αποτελεσματική να αντιπαρατεθεί προς αυτές τις αξιώσεις και να είναι συγχρόνως πειστική στις ευρύτερες ομάδες του ενεργού πληθυσμού. Σταδιακά λοιπόν, για να υπάρξει μια επιχειρηματολογία που να μπορεί να αντιπαρατεθεί προς την ψυχολογική και ιδεολογική αποτελεσματικότητα του πολιτικού ρόλου της Εκκλησίας, αναδύεται από κείμενα όπως αυτό του Δάντη και γιγαντώνεται πλέον στους νέους χρόνους μια άλλη ιδέα, η ιδέα της *ἐλέφ Θεοῦ* μοναρχίας που προσπαθεί να προσδώσει θρησκευτική νομιμοποίηση στην άσκηση της εγκόσμιας εξουσίας από τα κοσμικά κράτη.

Αυτό συνιστά άλλη μία από τις ειρωνείες της διαδρομής της ιδέας της αντίστασης. Η ιδέα της *ἐλέφ Θεοῦ* μοναρχίας αποτελεί την κατάληξη της προσπάθειας να διατυπωθεί ένα πολιτικό δόγμα που να απομακρύνει την Εκκλησία από τα ζητήματα του κόσμου. Εν τέλει, στους πρώιμους νέους χρόνους, η *ἐλέφ Θεοῦ* μοναρχία θα καταργήσει τον πλουραλισμό και την κοινωνία των συλλογικών δικαιωμάτων που απάρτιζε την ευρωπαϊκή κοινωνική εμπειρία του Μεσαίωνα.

Μεταξύ των μεσαιωνικών δικαιωμάτων τα οποία καταργεί και μάλιστα βιαίως, όχι μόνο σε ιδεολογικό αλλά και σε πρακτικό επίπεδο, η θεωρία της *ἐλέφ Θεοῦ* μοναρχίας είναι και το δικαίωμα της αντίστασης. Αυτό το δικαίωμα συνδέεται με την παράδοση του μεσαιωνικού πλουραλισμού και θα βρεθεί ακριβώς στο επίκεντρο της ιδεολογικής πολεμικής που προκαλεί η θεωρία της *ἐλέφ Θεοῦ* μοναρχίας.

Όμως η αρχική πρόθεση ήταν ακριβώς να περισταλεί η μονοκρατορία της Εκκλησίας, η παπική μοναρχία. Στοχαστές όπως ο Δάντης και ο Μαρσίλιος προσπάθησαν να θεμελιώσουν την επιχειρηματολογία τους με τη διατύπωση της διάκρισης των σφαιρών της κοσμικής και της πνευματικής εξουσίας που εκφράστηκε και συμβολικά με τη θεωρία για τα δύο ξίφη –ένα ξίφος της Εκκλησίας, ένα ξίφος του Κράτους– τα οποία όμως δεν μπορεί να τα κατέχει το

ίδιο πρόσωπο, ο ίδιος φορέας. Η ίδια πολιτική πρόθεση ενυπάρχει και σε μια άλλη ιδέα, πάρα πολύ σημαντική για το μέλλον, που ήταν η ανακάλυψη στη Δύση στις αρχές του 15ου αιώνα της ιδέας της συνοδικότητας, για να περισταλεί ακριβώς η μονοκρατορία του αρχηγού της Καθολικής Εκκλησίας. Την ιδέα διατύπωσε ένας σημαντικός Γάλλος θεολόγος, ο Jean Gerson. Αποτέλεσε μάλιστα απόφαση μιας συνόδου της Καθολικής Εκκλησίας στην Κωνσταντία της Ελβετίας, για να λυθεί το φοβερό πρόβλημα που ταλάνιζε την Καθολική Εκκλησία αυτά τα χρόνια, με τη διάσπαση της Εκκλησίας και την εκλογή για μακρά σειρά ετών δύο και εντέλει τριών παπών, η λεγόμενη «Βαβυλώνεια αιχμαλωσία» της Καθολικής Εκκλησίας με τον εξαναγκασμό του Πάπα να εγκατασταθεί στην Αβινιόν υπό τον έλεγχο του βασιλιά της Γαλλίας.

Για να επιλυθούν αυτά τα προβλήματα συνεκλήθη η σύνοδος της Κωνσταντίας, η οποία διατύπωσε το δόγμα της συνοδικότητας ως πηγή της αλήθειας στην Εκκλησία. Τις ιδέες αυτές ανέπτυξε πολιτικά ο Γάλλος θεολόγος. Η σημασία της ιδέας της συνοδικότητας φαίνεται και από το γεγονός ότι ένας μεγάλος ιστορικός της πολιτικής σκέψης των αρχών του 20ού αιώνα, ο Neville Figgis, καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Κέιμπριτζ, αφιέρωσε σε αυτήν ένα από τα σημαντικότερά του έργα, εξιστορώντας την εξέλιξη της πολιτικής σκέψης από τον Gerson στον Grotius, τον μεγάλο νομικό του 17ου αιώνα.

Αυτό υπήρξε το μεσαιωνικό υπόστρωμα των ιδεών της αντίστασης στην εξουσία, των τρόπων δηλαδή περιστολής της αυθαιρεσίας των φορέων της εξουσίας, είτε της εκκλησιαστικής είτε της κοσμικής. Υπήρξε το υπόστρωμα των ιδεών για μια κρίσιμη εποχή, τον 16ο αιώνα, την εποχή της θρησκευτικής Μεταρρύθμισης, των θρησκευτικών πολέμων αλλά και την εποχή του ουμανισμού, που παραδόξως μέσα από τη δυναμική της Μεταρρύθμισης και των αντιπαράθεσών τις οποίες προκάλεσε προσέδωσε και μια νέα δύναμη στη θρησκευτική πίστη.

Εδώ αρχίζουν οι νέοι χρόνοι, η εποχή του ουμανισμού. Κι όμως είναι παράλληλα μια εποχή αναζωπύρωσης των θρησκευτικών συναισθημάτων – αρχικά με τη Μεταρρύθμιση, εν συνεχεία με την Αντιμεταρρύθμιση – που θέτει και με έναν τρόπο πραγματικά πρωτόγνωρο για την ιστορία της Ευρώπης, με αμεσότητα μοναδική, το αίτημα της περιφρούρησης της ελευθερίας της θρη-

σκευτικής συνείδησης. Ακριβώς αυτό το αίτημα, που βέβαια συνδέεται και με τους θρησκευτικούς πολέμους, αποτελεί το άμεσο ερέθισμα για τη συστηματική διατύπωση των θεωριών της αντίστασης στην εξουσία που εμφανίζονται αυτό τον μεγάλο αιώνα της πολιτικής αλλαγής στην Ευρώπη. Όλες οι σχετικές θεωρίες που θα εμφανιστούν τον 16ο αιώνα, όπως αντίστοιχα και ο προβληματισμός που θα συνεχιστεί μέσα στον 17ο αιώνα, έχουν ως αρχική αφετηρία τη βασανιστική αναζήτηση να βρεθούν τρόποι να περιφρουρηθεί η ακεραιότητα της πνευματικής συνείδησης των ανθρώπων από τις εισβολές κάθε είδους εξουσίας, είτε αυτή η εξουσία είναι θρησκευτική είτε κυρίως αν αυτή η εξουσία είναι κοσμική και με βίαιους τρόπους, προσπαθεί να καθορίσει το περιεχόμενο της συνείδησης των ανθρώπων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα μια σημαντική φιλολογία κειμένων τα οποία θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε «αντιστασιακά», κείμενα τα οποία προσπαθούν να θεμελιώσουν το δικαίωμα των ανθρώπων να αντισταθούν ενεργά, με τα όπλα εν ανάγκη, όταν παραβιάζεται η συνείδησή τους.

Ένα μικρό θήμα χωρίζει τη διατύπωση της διεκδίκησης ενός χώρου αυτόνομης προσωπικής ύπαρξης από τη διατύπωση των θεωριών της πολιτικής επανάστασης που θα ακολουθήσει. Ένας από τους σημαντικότερους στοχαστές που συνδέονται με αυτά τα αιτήματα είναι ο Philippe Mornay, ο οποίος κατά την εποχή των θρησκευτικών πολέμων στη Γαλλία έγραψε το επαναστατικό φυλλάδιο *Vindiciae contra tyrannos*, με το οποίο ακριβώς θεμελιώνει το αίτημα του συνταγματισμού και της αντίστασης κατά των αυθαιρεσιών της οποιασδήποτε κεντρικής κοσμικής εξουσίας. Πρόκειται για έναν προβληματισμό ο οποίος θα διευρυνθεί από τον ριζοσπαστικό καλβινισμό που εκπορεύεται από τη Γενεύη και διαχέεται σε όλη την Ευρώπη, γιγαντώνεται κυρίως τον 17ο αιώνα στη Βρετανία και εκφράζεται στα χρόνια της Αγγλικής Επανάστασης, όταν στα μέσα του 17ου αιώνα, ενάμιση αιώνα πριν τη Γαλλική Επανάσταση, για λόγους κοινωνικούς αλλά και θρησκευτικούς, οι Άγγλοι αποκεφαλίζουν έναν καθολικίζοντα μονάρχη για να περιφρουρήσουν τα δικαιώματα του κοινοβουλίου.

Αυτά συνδέονται με μια ολόκληρη παλαιότερη φιλολογία, σκοτσέζικης ως επί το πλείστον προέλευσης, η οποία είναι γνωστή στην ιστορία της πολιτικής σκέψης ως «τα έργα των μοναρχομάχων», χρησιμοποιώντας τον ελληνικό όρο για να εκφράσουν τα αιτήματα μιας νέας εποχής. Ο κυριότερος από τους «μοναρχομάχους» είναι ένας Σκώτος συγγραφέας, ο George Buchanan, του οποίου το όνομα κυρίως παρέμεινε στην ιστορία ως αντικείμενο πολεμικής από τους υποστηρικτικές της *ἐλέφ Θεοῦ* μοναρχίας. Είναι ο κατ' εξοχήν μοναρχομάχος στοχαστής. Υπάρχουν και άλλες περιπτώσεις διατύπωσης του δικαιώματος της αντίστασης μέσα στον 16ο αιώνα. Μία από αυτές, λιγότερο γνωστή σε εμάς αλλά σημαντική, είναι η πολιτική φιλολογία που αναδύεται από την εξέγερση των Ολλανδών κατά των Ισπανών κυριάρχων τους τον 16ο αιώνα, που επίσης αναπτύσσει μια ολόκληρη επιχειρηματολογία γύρω από την έννοια της αντίστασης και τη νομιμότητα της εξέγερσης κατά μιας ξένης εξουσίας.

Όλα αυτά συγκλίνουν ώστε να μπορεί κανείς να δει την ιστορία της πολιτικής σκέψης στην Ευρώπη αυτή την εποχή, κατά τον 16ο και 17ο αιώνα, κυρίως ως μια διαλεκτική μεταξύ δύο εννοιών. Από τη μία είναι η έννοια της κυριαρχίας που εκφράζει τα αιτήματα του απολυταρχισμού. Ο απολυταρχισμός, η συγκέντρωση δηλαδή της εξουσίας στα χέρια ενός μονάρχη, είναι το εκσυγχρονιστικό μοντέλο της εποχής. Είναι ο τρόπος με τον οποίο τα κράτη προσπαθούν, ισοπεδώνοντας την πολυμέρεια των μεσαιωνικών κοινωνιών, να τις εκσυγχρονίσουν κάνοντας την εξουσία μέσα από τη διοίκηση και τη φορολογία αποτελεσματικότερη, ώστε να μπορέσουν να οικοδομηθούν τα μεγάλα δυναστικά κράτη της Ευρώπης. Η ιδέα της κυριαρχίας, την οποία εκφράζουν οι μεγαλύτεροι, οι γνωστότεροι πολιτικοί στοχαστές της Ευρώπης, ο Jean Bodin στον 16ο αιώνα, ο Thomas Hobbes στον 17ο, συνιστά τη μία πλευρά. Από την άλλη πλευρά βρίσκεται η παράδοση της αντίστασης με τις βαθιές θρησκευτικές μεσαιωνικές ρίζες, που ενισχύθηκαν στον 17ο αιώνα λόγω της παρεμβολής της Μεταρρύθμισης. Εμφανίζονται όμως και οι προβληματισμοί που συνδέονται κυρίως με την Ιησουϊτική θεολογία, όπως εκφράζεται από ορισμένους Ισπανούς θεολόγους του 17ου αιώνα, οι οποίοι επίσης αναφέρονται στο δικαίωμα της αντίστασης προς την κοσμική εξουσία όταν αυθαιρετεί σε ζητήματα πίστης.

Έτσι, ένας ολόκληρος αιώνας προετοιμάζει το υπόστρωμα για την πρώτη συστηματική έκθεση στο επίπεδο της πολιτικής θεωρίας του δικαιώματος της αντίστασης προς την εξουσία. Πρόκειται για την πολιτική θεωρία του John Locke, ο οποίος με το μεγάλο του έργο *Δύο πραγματείες περί κυβερνήσεως*, το οποίο εξέδωσε ανώνυμα γιατί το θεωρούσε ιδιαιτέρως επαναστατικό και ριζοσπαστικό, θεμελιώνει τη θεωρία της πολιτικής επανάστασης. Με αυτήν απαντά τόσο στη θεωρία της απολυταρχίας όσο και σε μια επιμέρους εκδοχή της θεωρίας της απολυταρχίας, που είναι η θεωρία που αναδύθηκε από τις κριτικές της Εκκλησίας στον Μεσαίωνα, η θεωρία της *ἐλέφ Θεοῦ* μοναρχίας. Εδώ ακριβώς βρίσκεται το παράδοξο της νεωτερικότητας. Η νεωτερικότητα συνδέθηκε κυρίως με τις θεωρίες της απολυταρχίας, του συγκεντρωτισμού, του εκσυγχρονισμού εκ των άνω, της ισοπέδωσης της πολλαπλότητας της μεσαιωνικής κοινωνίας. Εξέφρασε όλα αυτά τα αιτήματα με την ιδέα της κυριαρχίας διά της οποίας διασφαλίζεται η ενότητα και η αποτελεσματικότητα των πολιτειών. Δεν είναι καθόλου ανάξιο σχολιασμού το γεγονός ότι η ιδέα της κυριαρχίας, της ενότητας της πολιτείας, η οποία όμως για να διασφαλιστεί δεν επιδέχεται αμφισβητήσεις, από τη μοναρχική και απολυταρχική μορφή που της δίνει ο Hobbes στον 17ο αιώνα εκδημοκρατίζεται τον 18ο από τον Jean-Jacque Rousseau χωρίς να χάσει τίποτε από τον απολυταρχικό της χαρακτήρα. Αυτό εξηγεί πολλά από όσα γίνονται στα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης και αργότερα στην ιστορική διαδρομή του νεότερου κράτους, στον 19ο και τον 20ό αιώνα.

Γι' αυτό και η διατύπωση του αιτήματος της αντίστασης (δηλαδή οι θεωρίες του μοντέρνου συνταγματισμού και της πολιτικής επανάστασης) διά του Locke ανασυνδέει την ευρωπαϊκή και την παραφυάδα της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης που είναι η αμερικανική πολιτική παράδοση, όπως εκφράζεται στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας, στο Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών και στα κείμενα των θεμελιωτών του αμερικανικού πολιτεύματος, με μια πολύ παλιά προϊστορία μεσαιωνικού πλουραλισμού και δικαιωμάτων. Πριν τελειώσω, θα ήθελα να παραθέσω μερικά χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τη θεωρία του Locke, για να δείξω πώς αντιλαμβάνεται η νεότερη πολιτική σκέψη το ζήτημα της αντίστασης.

Από την παράγραφο 168 της Δεύτερης Πραγματείας περί κυβερνήσεως¹:

Μεταξύ της υφισταμένης εκτελεστικής εξουσίας ως φορέα προνομίας και του νομοθετικού σώματος που εξαρτάται από τη βούληση του ηγεμόνα για να συνέλθει, δεν μπορεί να υπάρξει επίγειος κριτής. Όπως και δεν μπορεί να υπάρξει μεταξύ του νομοθετικού σώματος και του λαού, σε περίπτωση που είτε η εκτελεστική είτε η νομοθετική εξουσία όταν έχουν την ισχύ στα χέρια τους, σχεδιάζουν ή αποπειρώνται να υποδουλώσουν ή να καταστρέψουν τον λαό.

Στην περίπτωση αυτή, όπως και σε όλες εκείνες όπου δεν υπάρχει επίγειος κριτής, ο λαός δεν διαθέτει άλλη θεραπεία παρά να προσφύγει στον ουρανό.

Στα αγγλικά αυτή η διατύπωση είναι *appeal to heaven*. Είναι μια θρησκευτική διατύπωση, προσφυγή στον ουρανό, η οποία αναφέρεται ουσιαστικά σε όλη τη μεσαιωνική προϊστορία την οποία σας αφηγήθηκα.

Διότι σε τέτοιες απόπειρες οι άρχοντες, ασκώντας εξουσία που ο λαός ποτέ δεν απέθεσε στα χέρια τους (αφού δεν μπορεί να υποτεθεί ότι θα συγκατένευε ποτέ ο λαός να διακυβερνηθεί από οποιονδήποτε προς ζημία του), διαπράττουν ό,τι δεν δικαιούνται να πράξουν. Και αν ο λαός ως σύνολο ή οποιοσδήποτε μεμονωμένος άνθρωπος αποστερούνται των δικαιωμάτων τους ή υπόκεινται σε εξουσία ασκούμενη παράνομα και δεν διαθέτουν τη δυνατότητα να εφεσιβάλουν τις ενέργειες αυτές επί της γης, τότε είναι ελεύθεροι να προσφύγουν στον ουρανό οποτεδήποτε κρίνουν ότι η αιτία είναι αρκετά σημαντική.

Η προσφυγή στον ουρανό είναι η πολιτική επανάσταση, η ανατροπή δηλαδή των κυβερνήσεων που αυθαιρετούν και παραβιάζουν το καταπίστευμα που αναπέθεσε στα χέρια τους ο λαός. Όμως η επανάσταση είναι δύσκολο πράγ-

1. John Locke, Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Π.Μ. Κιτρομυλίδου, Αθήνα, 1990, σ. 216.

μα. Δημιουργεί αναστατώσεις, προκαλεί βία, επιφέρει κυρίως διακοπή της οικονομικής δραστηριότητας και θέτει τη ζωή των ανθρώπων σε κίνδυνο. Γι' αυτό η ιδέα μιας νόμιμης επανάστασης προκαλεί πάντα ανησυχία και έτσι ο Locke προσπαθεί να απαντήσει στους προβληματισμούς που ανακύπτουν σε σχέση με την αναγκαιότητα της προσφυγής στον ουρανό².

Απαντώ ότι αυτού του είδους οι επαναστάσεις δεν συμβαίνουν με αφορμή κάθε μικρή ατασθαλία στις δημόσιες υποθέσεις, γι' αυτό και εμείς όλοι κάνουμε υπομονή. Ο λαός θα υποστεί χωρίς εξέγερση ή ψιθύρους μεγάλα σφάλματα των αρχών του, πολλούς άδικους και ενοχλητικούς νόμους και όλα τα ολισθήματα της ανθρώπινης αδυναμίας. Αν όμως επανειλημμένες καταχρήσεις της εξουσίας, υπεκφυγές και απάτες συντελούμενες πάντα με τον ίδιο στόχο καθιστούν την πλεκτάνη προφανή στον λαό που δεν είναι δυνατόν παρά να αντιλαμβάνεται τι τεκταίνεται και να βλέπει τι του επιφυλάσσεται, τότε δεν είναι απορίας άξιο ότι θα ξεσηκωθεί και θα προσπαθήσει να θέσει την εξουσία σε χέρια ικανά να διασφαλίσουν τους αρχικούς σκοπούς για τους οποίους οικοδομήθηκε η κυβέρνηση και χωρίς τους οποίους αρχαία ονόματα και παραπειστικοί τύποι όχι μόνο δεν είναι καλύτεροι, αλλά είναι και χειρότεροι από την κατάσταση της φύσης ή της τέλεις αναρχίας, επειδή οι ενοχλήσεις είναι εξίσου μεγάλες και αισθητές αλλά η θεραπεία πιο απομακρυσμένη και δυσχερής.

Και κάτι τελευταίο. Από την παράγραφο 232 της Δεύτερης Πραγματείας³:

Οποιοσδήποτε ασκεί βία χωρίς δίκαιο, όπως κάνει ο καθένας μέσα στην κοινωνία όταν ασκεί βία παρά το νόμο, θέτει τον εαυτό του σε εμπόλεμη κατάσταση με εκείνους εναντίον των οποίων την ασκεί. Και στην κατάσταση αυτή όλοι πριν οι υφιστάμενοι δεσμοί ακυρώνονται, όλοι οι άλλοι περιορισμοί του δικαίου παύουν να υφίστανται και ο

2. Locke, ό.π., σσ. 262-263.

3. Locke, ό.π., σ. 267.

καθένας έχει το δικαίωμα να υπερασπιστεί τον εαυτό του και να αντισταθεί στον επιτιθέμενο. Αυτό είναι τόσο προφανές ώστε ο ίδιος ο Barclay, ο μεγάλος υποστηρικτής της εξουσίας και της ιερότητας των βασιλέων, αναγκάζεται να ομολογήσει ότι σε μερικές περιπτώσεις ο λαός μπορεί νόμιμα να αντισταθεί στον βασιλέα του.

Ο Barclay υπήρξε ένας λίγο παλαιότερος Σκοτσέζος στοχαστής, ο οποίος έγραψε με μεγάλη βιασιότητα εναντίον του μοναρχομάχου George Buchanan. Μάλιστα η παραδοχή στην οποία αναφέρεται ο Locke εμφανίζεται σ' ένα κεφάλαιο όπου ο Barclay ισχυρίζεται ότι δείχνει πως ο θεϊός νόμος αποκλείει οποιαδήποτε μορφή εξέγερσης του λαού. Εξ αυτού γίνεται προφανές ακόμα και σύμφωνα με τη δική του άποψη ότι, αφού σε μερικές περιπτώσεις ο λαός μπορεί να προβάλλει αντίσταση, όλες οι μορφές αντίστασης στους ηγεμόνες δεν ισοδυναμούν με ανταρσία.

Αυτή την ιδέα θα επικαλεστούν τον 18ο αιώνα, την εποχή του Διαφωτισμού, οι Αμερικανοί και οι Γάλλοι επαναστάτες.

Αυτές οι ιδέες όμως δεν σταμάτησαν στη Δυτική Ευρώπη, διαχύθηκαν σταδιακά και προς την ευρωπαϊκή περιφέρεια και έφτασαν και στην ελληνική γλώσσα. Θα τελειώσω με τη διατύπωση της ιδέας της αντίστασης σε ένα ελληνικό κείμενο⁴.

Όταν η διοίκησης βιάζει, αθετεί, καταφρονεί τα δίκαια του λαού και δεν εισακούει τα παράπονά του, το να κάμει τότε ο λαός ή κάθε μέρος του λαού επανάστασιν, ν' αρπάξει τα όπλα και να τιμωρήσει τους τυράννους τους, είναι το πλέον ιερόν απ' όλα τα δικάια του και το πλέον απαραίτητον απ' όλα τα χρέη του. Αν ευρίσκονται όμως εις τόπον όπου είναι περισσότεροι τυράννοι, οι πλέον ανδρείοι πατριώται και φιλελεύθεροι πρέπει να πιάσουν τα περάσματα των δρόμων και τα ύψη των

4. Ρήγα Βελεσινλή, Άπαντα τα σωζόμενα, τόμος Ε': Νέα πολιτική διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανιάς, επιμ. Π. Μ. Κυρομηλίδης, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων 2000, σ. 44.

βουνών, ενόσω ν' ανταμωθούν πολλοί, να πληθύνει ο αριθμός των και τότε να αρχίσουν την επιδρομήν κατά των τυράννων, κάμνοντες εις κάθε δέκα 10 ανθρώπους ένα δέκαρχον, εις τους 50 πεντηκόνταρχον, εις τους 100, εκατόνταρχον. Ο χιλιάρχος έχει 10 εκατοντάρχους και ο στρατηγός 3 χιλιάρχους, ο δε αρχιστράτηγος πολλούς στρατηγούς.

Αυτά προέρχονται από τη διακήρυξη των δικαιωμάτων που προτάσσει ο Ρήγας Βελεστινλής στο πολίτευμα της Ελληνικής Δημοκρατίας.